

ISSN- 2249-894X Impact Factor : 5.7611(OJF)

Volume - 8 | Issue - 6 | March - 2019

REVIEW OF RESEARCH

International Online Multidisciplinary Journal

1885 ते 1904 या काळातील खानदेशातील स्वातंत्र्य चळवळीचे मुल्यमापन

प्राचार्य डॉ. पी.एस.सोनवणे

प्राचार्य डॉ. पी.एस.सोनवणे

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कॅ.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले
विज्ञान महाविद्यालय साक्री ता.साक्री जि.धुळे.

प्रस्तावना : 1885 ते 1904 या काळात खानदेशातील
लक्षात येते

Editor - In - Chief - Ashok Yakkaldevi

“१८८५ ते १९०४ या काळातील खानदेशातील स्वातंत्र्य चळवळीचे मूल्यमापन”

प्राचार्य डॉ. पी.एस. सोनवणे

श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पार्टील कला व के.डॉ.भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय साक्री ताल.साक्री जि.धुळे

● स्वतंत्रतेचे नेतृत्व :-

१८८५ ते १९०४ या काळात खानदेशातील स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व हे ब्रह्मचर्याचे होते हे लक्षात येते. बकौल वर्गाच्या नावाकडे ओझरता दृष्टि
बकौल वर्गाचे बकौली व्यवसायात ब्राम्हणवर्गाचे वर्चस्व होते. खानदेशासारख्या
जिल्ह्यात बकौल वर्गाचे असलेल्या जिल्ह्यात बकौलवर्गाने प्रामुख्याने ब्राम्हणवर्गाने
जागृतीसाठी केलेले प्रयत्न निश्चितच स्तुत्य होते, किंबहुना त्या
सुशिक्षित व सुसंस्कृत व राजकीय गतिविधीचे ज्ञान
एकमेव वर्ग होता . सर्व महाराष्ट्रा मध्ये हे चित्र होते. त्यामुळे
राष्ट्रीय नेत्यांकरिता किंवा राष्ट्रीय नेत्यांकरिता ज्या ज्या चळवळी उभारल्या गेल्या ,
ज्यांच्या जनसामान्यांपर्यंत पोचविण्याचे महत्वाचे कार्य या वर्गाने केले.

● जनतेचा अहवाल :-

जनतेचा प्रत्यक्ष सहभागाचा विचार केला तर सुरवातीला आशादायी चित्र दिसत नाही. अखिल भारतीय स्तरावरच जेथे जनतेच्या
विचार होत नव्हता, अशा स्थितीत खानदेशात ही गोष्ट घडणे दुरापास्त होते. इ.स.१८९५ नंतर लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाचा
सर्वत्र वाजू लागला , तेव्हापासून जनतेच्या प्रत्यक्ष सहभागाचा विचार होवू लागला. लोकमान्य टिळकांच्या चळवळी जनताभिमुख
राष्ट्रीय व राजकीयदृष्ट्या जागृत करणे आवश्यक होते. त्यादृष्टीने गणपती-उत्सव व शिवाजी उत्सव सार्वजनिक
करण्याची कल्पना त्यांनी साकार केली. खानदेशातील स्थानिक नेत्यांनी ही कल्पना उचलून धरली . प्रारंभी धुळे व इतर एकदोन
जिल्ह्यांमध्ये उत्सव सुरू झालेले दिसत असले तरी पुढच्या काळात त्याची व्याप्ती वाढली . १८९६ चा दुष्काळ असो किंवा प्लेगची आपत्ती असो-
ही निदर्श दिल्याप्रमाणेच खानदेशात काम होत होते. १८९६ च्या दुष्काळात तालुका स्तरावर सभा घेऊन, एजन्ट नेमून पध्दतशीर
करण्याचा प्रयत्न झाला. सारामाफौच्या प्रश्नावरून दोन-अडीच हजार शेतकऱ्यांचा मोर्चा धुळे येथील कलेक्टरांपुढे नेण्यात आला.
पेठसावणारे प्रश्न उचलून धरणारे व त्याची सोडवणूक करण्यासाठी धडपड करणारे नेतृत्व जिल्हास्तरावर, तालुका स्तरावर निर्माण
होत होते.

● नेत्यांची विश्वासनीयता :-

कोणत्याही चळवळीला जनतेचा प्रतिसाद हा नेत्यांच्या विश्वासनीयतेद्वारा प्राप्त होत असतो. अशी विश्वासनीयता निर्माण करण्यात
इ.स.१८९५ नंतरच्या काळात यश येऊ लागले होते. आपल्या सुखदुःखात सहभागी होणारे , विचारपुस करणारे काही नेते आहेत.
विश्वास जनतेत निर्माण झाल्याने जनतेकडून विविध चळवळींना प्रतिसाद मिळू लागला होता.

● नेत्यांमधील सामंजस्याची भावना :-

आधी राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक सुधारणा या विषयावर बड्या नेत्यांमध्ये जो गदारोळ उडालेला होता त्याचा , अमवाद
काळात, खानदेशातील चळवळी वर परिणाम झालेला दिसत नाही. सरकार दरबारी चजन असलेले गोविंदराव गरूड किंवा धोंडो शामराव

गरूड तसेच लो. टिळकांच्या प्रेरणेने खानदेशात चळवळी उभारणारे नेते यांच्यात दुजाभाव आढळत नाही; किंबहुना सामंजस्य आढळत आहे. आपआपल्या परीने एकमेकांना सहकार्य करतानाच आढळतात. न्या. रानडे व गोखले आदि नेत्यांबद्दल आदराची भावना होती. तशी नसावी. पुण्या-मुंबईकडे जी लड्डलड्डी चाललेली होती तसे चित्र खानदेशातही दिसले असते. तथापि खानदेशात नेमस्त नेतृत्वाचा प्रभाव आढळत नाही. सामाजिक सुधारणे विषयी कळकळ बाळगणारे लोक खानदेशातही होते. धुळ्याचे कोतवाल वकौल हे सामाजिक सुधारणा विषयक परिषदला हजर राहिलेले आढळतात. राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक सुधारणा या दोन गोष्टींचा गल्लत करू नये असाच सुर खानदेशात असावा. सामाजिक सुधारणेची परिषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपात भरवावी की भरवू नये याबद्दल इ.स.१८९४ च्या पुणे येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनप्रसंगी जो वाद छेडला होता. त्या प्रसंगी लो.टिळकांची बाजू टाकून घरण्याचाच खानदेशावर प्रभाव होता हे लक्षात येते. लोकमान्य टिळकांकडे वर्गणी पाठविता ती मुंबईला फिरोजशाहा मेथा यांचेकडे पाठवावी असा प्रचार करणाऱ्याला खानदेशात प्रतिस्पर्ध मिळालेला दिसत नाही. धुळ्याने तर वर्गनिघ जमाविली नाही. सामाजिक सुधारणेची परीषद राष्ट्रीय सभेच्या मंडपाबाहेर घेण्याचा निर्णय जोपर्यंत होत नाही, तोपर्यंत वर्गणीच पाठवायची नाही असा निर्णय जळगावच्या सभेत घेण्यात आला. लोकमान्य टिळकांच्या राजकारणाचे प्रतिध्वनी खानदेशातही उमटत होते असे लक्षात येते.

• लो.टिळकांच्या नेतृत्वाचा प्रभाव :-

जी जी चळवळ लो.टिळकांनी सुरु केली, ती खानदेशाने स्विकारली, जोपासली, नव्हे ती वाढवली. राजद्रोहाच्या आरोपाखाली लोकमान्य टिळकांवर खटला सुरु होताच महाराष्ट्रात डिफेंस फंडाला मदतीचा आंघ सुरु झाला. खानदेशाचेही योगदान त्यात होते. लो.टिळकांच्या तसविरीची विक्री करून मिळणारा पैसा डिफेंसफंडाला पाठविण्याचा खटलेप लो.टिळकांच्या प्रभावी नेतृत्वाचे निदर्शक लो.टिळक स्वतः "लॉ-क्लासेस" चालवीत असत. त्यामुळे अनेक वकौल लो.टिळकांच्या मध्यास करुण पुढे आलेले आढळतात. अशा वकौल विद्यार्थ्यांच्या मार्फत लो.टिळकांच्या राजकारणाचे प्यादे पुढे सरकले असते. धुळ्याचे शं.श्री.देव व भुसावळचे वकौल गोंगटे हे तर लो.टिळकांचे निःसीम चाहते होते. श्री.गोपाळ रावजी गोंगटे, वकौल धुळ्याचे वकौल लो.टिळकांकडे "दि आर्टिक होम इन दि वेंदांग" या पुस्तकाचा लेखक म्हणून काम केले. 'ताई महाराज केस' मधील डिफेंस लो.टिळकांच्या सांगण्यानुसार गो.रा.गोंगटे व शं.श्री.देव यांनी तयार केला. ही महिती एवढ्यासाठी नमुद केली आहे की लो.टिळकांच्या प्रभावखाली असलेले नेतृत्व खानदेशात तयार होत होते. शं.श्री. देवांनी सार्वजनिक सभेचा प्रतिनिधी या नात्याने खानदेशात आपली सेवा सुरु केली होती.

• जनतेच्या मनःस्थितीचे प्रतिबिंब :-

इ.स.१८९८ च्या प्लेगच्या धामधुमीत धुळ्यातील काही लोक गावाबाहेर वसतांदावे गेले. त्याप्रसंगी झोपड्यातून गणेशोत्सव साजरे झाल्याचे कवि विनायकाच्या चरित्रात आढळते. १८९६ चा दुष्काळ, प्लेगची आपत्ती, रंग्या खुन, टिळकांची शिक्षा, चाफेकरांची फाशी या सान्य घटनांमुळे जनमत अस्वस्थ असणे स्वाभाविक होते.

• राष्ट्रवादी भावनेचा प्रसार :-

राष्ट्र, राष्ट्रवाद या संकल्पना तर सामान्य जनतेच्या आकलनाबाहेरच्या हेतूच्या सुशिक्षित पिढीला जाणीव असेल तेवढेच, पण त्याचे अविष्कार सुरवातीला तरी दिसून येत नाही. इ.स.१८९५ नंतर शिवाजी उत्सव, गजेशोत्सव या सारख्या उत्सवांचे माध्यमातून जनतेत राष्ट्र भावना निर्माण व्हावी असा प्रयत्न झालेला दिसून येतो.

"रामदासाचे विस्मरण म्हणजे महाराष्ट्राचे मरण" अशी श्रद्धा असणारे शं.श्री.देव जनतेसमोर रामदासाचा आदर्श ठेवतात. 'मराठे तितुका मेळवावा' याचा प्रसार आपल्या भाषणाद्वारे करतात. मनाचे श्लोक, उमरका आदि गोष्टींचे विद्यार्थ्यांनी पठण करावे यासाठी तत्प असातात. दासबोधावर व्याख्यान देतात. हा सगळा खटलेप जनतेत राष्ट्रीय भावनेची ज्योत पेटवावी यासाठीच होता.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घडणाऱ्या घटनांचाही उपयोग राष्ट्रीय भावणा जनतेत वाढीस लागावी यासाठी केला जाई. आशिया खंडातले चिमुकला देश जपान जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणून एक सामर्थ्यशाली सत्ता म्हणून उभा राहतो हा घटनाच घेतल्याचे होते. राष्ट्रीय भावनेचे बाळकडू पाजणारी होती. शं.श्री.देव यांनी नुंदरवार येथे व धुळे येथे जपान या विषयावर भाषणे दिल्याचे उल्लेख आढळतात. मातृप्रेम व देशी उद्योगधंद्याचा विकास याबाबतीत जपानचा आदर्श ठेवावा असा प्रचार ते करीत. शं.श्री.देवांनी काळाची येथे सभेमार्फत जपानवर एक पुस्तक छापून प्रसिध्द केले.

राशिया-जपानमध्ये युध्द होणार की नाही हा सुध्दा एक चर्चेचा मुरा पुर्ण खानदेशात होता. गोपनीय खात्याच्या अहवालात विलियम मॅजिस्ट्रेट म्हणतात. "कापसाचे भाव फार तेजीत आहे. अमेरिकन युध्दाच्या बळेपासून इतके भाव तेजीत कधीच नव्हते. रफ्तार कापसाचा साठा करीत आहे. युध्द झाले तर कापसाचे भाव वाढतील असा त्यांचा विस्वास आहे." जपान व राशिया अंतर्गत युध्द होणे

ब्रिटिशवैतकी नाही याबाबतीत गुजराथी व्यापारी व कुणबी यांच्यातील चंडी (Chandi) या गावी झालेल्या संभाषणाचा उल्लेख करतात. अशी चर्चा पूर्व खानदेशात त्याकाळी होत असेल तर ती जनतेच्या जागृतीचेच लक्षण मानावे लागेल.

● खानदेशातील क्रांतीकार्य :-

खानदेशातील क्रांतीकार्य हे बाल्यावस्थेत होते असेही लक्षात येते. व्यायामविषयक प्रवृत्ती कौवा मित्रमेळा सारख्या गुप्तसंघटनेच्या चळवळीतून तरूणांना क्रांतीकार्यात ओढण्याचे प्रयत्न सुरू झाले होते. त्यातुनचा शिस्तीचे व व्यवस्थित काम करणाऱ्यांची संघटना उभी राहिली. किल्ल्याचे केंद्र असलेल्या धुळे या शहरी तरूण क्रांतीकारकांनी ते जाहीरनामे लावले, त्यावरून त्याकाळातील तरूणांच्या मनातील विचारांची दिशा कळते, देशासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याची तयारी असलेल्या क्रांतीकारकांच्या या घडपडीतून ब्रिटिशवैतकी भावना निर्माण व्हावयास निश्चितच मदतच झाली.

संदर्भ :-

१. केसरी, पुणे दि.२ फेब्रुवारी १९०४
२. भारतीय इतिहास मंडळ पुणे, खंड- १ भाग -२ पु.क्र.-२२
३. विनायकाची कविता-संग्रहाक व संपादक प्रा.भ.से.पंडित पाचवी आवृत्ती १९५९ पु.क्र.-३३
४. पो.अ.इ.१९०२ परिच्छेद-६८७ पु.क्र.-२२१
५. पो.अ.इ.१९०२ परिच्छेद-८५८ पु.क्र.-२६९